

IQTISODIYOT SOHASIDAGI JINOYATLAR UCHUN JAVOBGARLIKNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mardonova Mashhura Husniddin qizi

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi,
"Tergov faoliyati" yo'nalishi, uchinchi bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20791211>

ARTICLE INFO

Received: 1st June 2026

Accepted: 5th June 2026

Published: 22th June 2026

KEYWORDS

iqtisodiy jinoyatlar, jinoiy javobgarlik, restitutsiya, javobgarlikdan ozod qilish, liberallashtirish, tadbirkorlik subyektlari, parallel kvalifikatsiya, qonun oldida tenglik.

ABSTRACT

Mazkur maqolada iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyatlari nazariy-huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Muallif javobgarlikning markaziy maqsadi sof repressiya emas, balki buzilgan iqtisodiy munosabatni tiklash (restitutsiya) ekanligini asoslab, sanksiyalarning iqtisodiy-moddiy yo'naltirilganligi, javobgarlikdan ozod qilishning zararni qoplashga bog'langan mexanizmi, javobgarlik siyosatining ichki ikki yoqlamaligi hamda tadbirkorni himoya qilish o'lchovini ushbu institutning farqlovchi belgilari sifatida ajratib ko'rsatadi.

Kirish

Bozor munosabatlarining izchil rivojlanishi va iqtisodiyotni liberallashtirish sharoitida iqtisodiy makonni jinoiy tajovuzlardan huquqiy vositalar yordamida himoya qilish davlat huquqiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Iqtisodiy tizimga yetkaziladigan har qanday jinoiy zarar nafaqat ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkiy manfaatlariga, balki butun davlatning iqtisodiy xavfsizligi va pul-kredit tizimi barqarorligiga ham bevosita tahdid soladi. Globallashtirish va raqamlashtirish jarayonlari iqtisodiy jinoyatchilikning tabiatini tubdan o'zgartirmoqda: uning transmilliy va yashirin (latent) ko'rinishlari, elektron to'lov tizimlari hamda kriptο-aktivlar bilan bog'liq yangi xavflari kuchaymoqda. Bunday sharoitda an'anaviy jinoyat-huquqiy vositalarning samaradorligini qayta baholash dolzarb ehtiyojga aylanadi.

Ayni vaqtda mamlakatda jinoiy javobgarlikni insonparvarlashtirish va liberallashtirish siyosati izchil amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar negizida iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilish o'rniga iqtisodiy xarakterdagi choralarni qo'llash hamda yetkazilgan zararni qoplaganda javobgarlikdan ozod qilish amaliyoti kengaymoqda. Aynan shu yondashuv ushbu toifadagi jinoyatlar uchun javobgarlikning o'ziga xosligini eng yorqin tarzda namoyon etadi. Mazkur maqolaning maqsadi iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlikning farqlovchi belgilarini nazariy jihatdan ochib berish, uning amaldagi holatidagi ichki ziddiyatlarni aniqlash va takomillashtirishga oid takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Javobgarlikning restitutsion mohiyati

Iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlikning o'ziga xosligini tushunish uchun, eng avvalo, tajovuz qaratilgan ijtimoiy munosabatlarning tabiatidan kelib chiqish lozim. Shaxsga qarshi

jinoyatlarda tajovuz ob'ekti — inson hayoti, sog'lig'i yoki erkinligi kabi o'rni hech qachon qayta tiklanmaydigan ne'matlar bo'lsa, iqtisodiy jinoyatlarda asosiy e'tibor mulkiy va xo'jalik munosabatlariga, ya'ni miqdoran o'lchanadigan, qaytariladigan va ko'p hollarda tiklanishi mumkin bo'lgan qadriyatlarga qaratiladi. Iqtisodiy jinoyatlarning eng fundamental farqlovchi xususiyati ularning natijasida yetkaziladigan zararning moddiy, pul ko'rinishida aniq o'lchanadigan va asliga qaytarilishi (restitutsiya qilinishi) mumkin bo'lgan tabiatga ega ekanligidir.

Aynan shu xususiyat jinoiy javobgarlik institutining ushbu sohaga oid butun ichki mantig'ini belgilab beradi: zarar qoplanadigan bo'lgani uchun javobgarlikda ham tiklovchi (restitutsion) yo'nalish ustuvor o'rin egallaydi. Jinoyat kodeksining 16-moddasiga muvofiq, jinoyat uchun javobgarlik aybdor shaxsga nisbatan sud tomonidan hukm qilish, jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qo'llanilishida ifodalanadigan huquqiy oqibatdir¹. Bu umumiy ta'rif barcha jinoyatlarga birdek taalluqli bo'lsa-da, iqtisodiy jinoyatlar misolida uning ichki muvozanati sezilarli o'zgaradi: bu yerda zararni qoplashga qaratilgan tiklovchi jihat ko'pincha sof repressiv jazodan ustun mavqega ega bo'ladi. Demak, jazoning markaziy maqsadi shaxsni jamiyatdan ajratish emas, balki buzilgan iqtisodiy muvozanatni tiklash va g'ayriqonuniy boyishni iqtisodiy jihatdan foydasiz qilib qo'yishdir.

Javobgarlikning o'ziga xos belgilari

Qonunchilik nuqtai nazaridan iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar Jinoyat kodeksi Maxsus qismining Uchinchi bo'limida jamlangan bo'lib, ular mulkka qarshi jinoyatlar (X–XI boblar), iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar (XII bob), xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar (XIII bob) hamda tadbirkorlik faoliyatiga to'sqinlik qilish bilan bog'liq jinoyatlarga (XIII¹ bob) ajraladi². Qonun chiqaruvchi har bir guruh uchun javobgarlik darajasini, jazo turlarini va undan ozod qilish shartlarini aynan tajovuz qilingan munosabatning xususiyatiga moslab belgilaydi. Demak, gap nafaqat alohida moddalar sanksiyasi, balki ob'ekt bo'yicha qurilgan butun bir huquqiy rejim haqida boradi. Mazkur rejimni quyidagi belgilar orqali tavsiflash mumkin.

Birinchi belgi — sanksiyalarning iqtisodiy-moddiy yo'naltirilganligi. Iqtisodiy jinoyatlar uchun jazolar tizimida ozodlikdan mahrum qilish emas, balki jarima hamda muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish kabi mulkiy va iqtisodiy ta'sir choralari yetakchi o'rinni egallaydi. Bu tanlovning huquqiy asosi mantiqiy: agar jinoyat natijasidagi zarar moddiy bo'lsa, javobgarlik chorasi ham aynan shu moddiy sohada aybdorning mulkiy manfaatiga ta'sir o'tkazish orqali eng adolatli natija beradi.

Ikkinchi belgi — javobgarlikdan ozod qilishning zararni qoplashga bog'langan shartli mexanizmi. Umumiy jinoyat huquqida javobgarlikdan ozod qilish istisno chora hisoblansa, iqtisodiy jinoyatlar sohasida u tizimli, deyarli qonuniy kutilma darajasidagi institutga aylangan. Qilmishni birinchi marta sodir etgan shaxs yetkazilgan zararni ixtiyoriy to'liq qoplasa, jinoiy javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Bu mexanizm umumjinoiy javobgarlik mantig'idan farq qiladi: davlat ayb va jazo o'rtasidagi an'anaviy bog'lanishni iqtisodiy munosabatni tiklash manfaati uchun ataylab uzadi.

Uchinchi belgi — javobgarlik siyosatining ichki ikki yoqlamaligi. Bir tomondan, oddiy xo'jalik va tadbirkorlik jinoyatlariga nisbatan davlat izchil insonparvarlashtirish yo'lidan boradi; bir qator qilmishlar dekriminalizatsiya qilinib yoki ma'muriy javobgarlik doirasiga o'tkazilib, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar

¹O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 16-modda ("Jinoyat uchun javobgarlik va uning asoslari") // lex.uz.

²O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. Maxsus qism, Uchinchi bo'lim "Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar" (X–XIII¹ boblar) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. — URL: <https://lex.uz>

kengaytirilmoqda. Boshqa tomondan, mansab mavqeini suiiste'mol qilish bilan bog'langan talon-toroj jinoyatlariga nisbatan, ayniqsa zarar to'liq qoplanmagan hollarda, javobgarlik muqarrarligini ta'minlash yo'nalishi kuchaymoqda. Shunday qilib, yagona "iqtisodiy jinoyat" tushunchasi ichida ikki xil rejim biznes-faoliyatdagi xatolar uchun yumshoq, mansab suiiste'moli bilan bog'langan talon-toroj uchun esa qattiq rejim ajratib borilmoqda.

To'rtinchi belgi - javobgarlikning tadbirkorni himoya qilishga qaratilgan o'lchovi.

Iqtisodiy javobgarlikning o'ziga xosligi faqat huquqbuzarni jazolashda emas, balki halol xo'jalik yurituvchi subyektini davlat organlarining asossiz tazyiqidan himoya qilishda ham namoyon bo'ladi. Aynan shu maqsadda Jinoyat kodeksiga tadbirkorlik subyektini tekshirish va taftish qilish tartibini buzganlik (192²-modda) hamda nodavlat tijorat tashkilotida xizmat vakolatini suiiste'mol qilganlik (192¹¹-modda) kabi qilmishlar uchun javobgarlik belgilovchi XIII¹ bob normalari kiritilgan³. Mazkur normalar javobgarlikni an'anaviy "jabrlanuvchi — aybdor" munosabatidan tashqariga chiqarib, uni tadbirkorlik erkinligini kafolatlash vositasiga aylantiradi. Ko'plab ilmiy ishlarda javobgarlikning aynan shu o'lchovi e'tibordan chetda qoladi.

Sanab o'tilgan belgilar javobgarlikning aralash (kompleks) tabiatini tasdiqlaydi: bir iqtisodiy qilmish bir vaqtning o'zida jinoiy (jazo), fuqarolik-huquqiy (zararni qoplash bo'yicha da'vo) hamda ma'muriy-huquqiy ta'sir choralarini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlikni faqat jinoyat huquqi doirasida emas, balki huquqning bir necha sohasi kesishuvida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Jazo turlari va liberallashtirish siyosati

Jinoiy javobgarlikning eng asosiy shakli jazo bo'lib, aynan jazo turlarining tanlanishi iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlikning o'ziga xosligini eng aniq aks ettiradi. Iqtisodiy jinoyatlarga nisbatan, asosan, jarima, muayyan huquqdan yoki faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish, axloq tuzatish ishlari hamda ozodlikni cheklash kabi ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan choralar qo'llaniladi. Jarima ushbu jinoyatlar uchun eng xarakterli jazo turi hisoblanadi: moddiy manfaat ko'zlab sodir etilgan qilmishga nisbatan eng ta'sirchan javob ham aybdorning mulkiy manfaatiga qaratilgan chora bo'ladi. Ozodlikdan mahrum qilish esa, qoida tariqasida, zarar katta yoki juda katta miqdorda bo'lgan, jinoyat uyushgan guruh tomonidan yoki mansab suiiste'moli bilan bog'langan og'irlashtiruvchi hollarda qo'llaniladi.

Jazo turlarining bunday tanlovi davlatning izchil jinoyat-huquqiy siyosati bilan belgilanadi. 2001-yildan boshlangan liberallashtirish jarayoni⁴ 2024-yil 15-martdagi O'RQ-921-sonli qonun bilan davom ettirildi⁵; bu hujjatlar doirasida ayrim iqtisodiy qilmishlar dekriminalizatsiya qilindi yoki ma'muriy javobgarlik doirasiga o'tkazildi, jazolarning iqtisodiy yo'nalishi esa kuchaytirildi. Bunday yondashuv nafaqat insonparvarlik, balki iqtisodiy maqsadga muvofiqlik bilan ham izohlanadi: tadbirkorni ozodlikdan mahrum qilish ko'pincha uning korxonasini, ish o'rinlarini va soliq to'lovlarini ham yo'qotishga olib keladi, holbuki mulkiy jazo zararni qoplagan holda iqtisodiy faollikni saqlab qoladi.

Shu bilan birga, jazo siyosatining bu yo'nalishi amaliyotda muvozanatni talab qiladi. Jazoni haddan tashqari yumshatish, ayniqsa yirik miqdordagi talon-toroj yoki korrupsiya

³O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, XIII¹ bob (192²-modda — tadbirkorlik subyektini tekshirish yoki taftish qilish tartibini buzish; 192¹¹-modda — nodavlat tijorat tashkilotida xizmat vakolatini suiiste'mol qilish) // lex.uz.

⁴"Jinoiy jazolarni liberallashtirish munosabati bilan ... o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 18-oktabrdagi qonuni.

⁵"Ayrim toifadagi jinoiy qilmishlar uchun javobgarlik liberallashtirilishi munosabati bilan ... o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 2024-yil 15-martdagi O'RQ-921-sonli qonun.

bilan bog'langan qilmishlarda, javobgarlikning ogohlantiruvchi salohiyatini zaiflashtirishi mumkin. Muallif tomonidan o'tkazilgan ekspert so'rovi natijalari ham bu xulosani tasdiqlaydi: respondentlarning aksariyati amaldagi jazolarni to'liq yetarli deb hisoblamadi va ularni takomillashtirish lozimligini qayd etdi⁶. Bu jazo tizimi umuman to'g'ri yo'nalishda qurilgan bo'lsa-da, uning amaliy qo'llanilishi takomillashtirishga muhtoj ekanidan dalolat beradi.

Ozod qilish instituti, tenglik tamoyili va parallel kvalifikatsiya muammosi

Javobgarlikdan ozod qilish instituti iqtisodiy jinoyatlarda restitutsion mohiyatni eng to'liq aks ettiruvchi, ammo ayni paytda eng ko'p ziddiyatga ega element hisoblanadi. Eng jiddiy muammo ushbu mexanizmning haddan tashqari kengayishi bilan bog'liq. Bunday yondashuv byudjetni tezkor to'ldirish nuqtai nazaridan samarali bo'lsa-da, fuqarolarning qonun oldida tengligi (JK 5-modda) va javobgarlik muqarrarligi (JK 3-modda) tamoyillariga bosim o'tkazadi⁷. Amalda "zararni qoplab, javobgarlikdan qutulish" imkoniyati to'lov qobiliyatiga ega shaxsni jinoiy ta'qibdan himoyalashi, mablag'i yo'q shaxs esa, xuddi shu qilmishni sodir etsa-da, ozodlikdan mahrum qilinishi mumkin. Bu javobgarlikning aybga emas, aybdorning moliyaviy holatiga bog'lanib qolishi xavfini tug'diradi.

Tadqiqot natijasida aniqlangan yana bir o'ziga xos muammo — parallel kvalifikatsiya muammosidir. Bir qilmish bir vaqtning o'zida iqtisodiy va mansabdorlik moddalari bo'yicha ayblanganda, masalan, o'zlashtirish (167-modda) bilan hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish (205-modda) o'rtasida⁸, asosiy qilmish bo'yicha zarar to'liq qoplangan taqdirda ham parallel ayblov saqlanib qolsa, ozod qilish instituti amalda samarasizlanadi. Ekspert so'rovi bu muammoning amaliy keskinligini tasdiqladi: respondentlar eng ko'p uchraydigan qiyinchiliklar sifatida aynan firibgarlikni fuqarolik bahsidan farqlash va mansabdorlik jinoyati bilan iqtisodiy jinoyat chegarasini belgilashni ko'rsatdi.

Xorijiy tajriba

Qiyosiy-huquqiy tahlil shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy jinoyatlar bo'yicha zararni qoplash evaziga ozod qilish O'zbekistonga xos hodisa emas. Rossiya Federatsiyasida ham analog mexanizm mavjud. Yuridik shaxslarning iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarligi masalasida esa yagona jahon modeli yo'q: davlatlar to'liq jinoiy (Fransiya), kvazijinoiy (Italiya, Moldova) yoki faqat ma'muriy (Germaniya, Rossiya, Qozog'iston) modellardan birini tanlaydi⁹. Eng samarali modellar repressiya bilan profilaktikani uyg'unlashtiradi va tashkilotlarni jinoyatning oldini oluvchi ichki nazorat (komplayens) tizimlarini yaratishga rag'batlantiradi. Subyekt nuqtai nazaridan alohida ajralib turadigan toifa — "oq yoqalilar jinoyatchiligi" bo'lib, bu tushuncha jahon kriminologiyasiga E. Saterlend tomonidan kiritilgan¹⁰. Qiyosiy tahlilning asosiy sabog'i shundan iboratki, O'zbekiston o'z huquqiy an'analari va iqtisodiy sharoitiga eng mos repressiya bilan profilaktikani uyg'unlashtiruvchi hamda tadbirkorlik erkinligini saqlagan holda javobgarlikni ta'minlovchi yondashuvni tanlashi lozim.

⁶Muallif tomonidan 2026-yil may oyida o'tkazilgan ekspert so'rovi natijalari. So'rovda 50 nafar respondent ishtirok etdi (tergov organlari hamda ilmiy-ta'lim sohasi vakillari).

⁷O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 3-modda (javobgarlikning muqarrarligi prinsipi) va 5-modda (fuqarolarning qonun oldida tengligi prinsipi) // lex.uz.

⁸O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi, 167-modda (o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-toroj qilish) va 205-modda (hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish) // lex.uz.

⁹Rossiya Federatsiyasi Jinoyat kodeksining 76¹-moddasi va Jinoyat-protsessual kodeksining 28¹-moddasi; Fransiya Jinoyat kodeksi, 121-2-modda; Italiyaning 2001-yil 8-iyundagi 231-sonli qonun osti hujjati (D.Lgs 231/2001).

¹⁰Sutherland E. H. White Collar Crime. — New York: Dryden Press, 1949.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tahlil iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlik o'zining maqsadi, vositalari va mantig'iga ko'ra umumjinoiy javobgarlikdan sezilarli farq qiluvchi, restitutsion yo'nalishga ega maxsus huquqiy rejim ekanini ko'rsatadi. Uning farqlovchi belgilari sanksiyalarning iqtisodiy-moddiy yo'naltirilganligi, ozod qilishning zararni qoplashga bog'langan mexanizmi, javobgarlik siyosatining ichki ikki yoqlamaligi hamda tadbirkorni himoya qilish o'lchovi bir vaqtning o'zida ushbu institutning ham yutug'i, ham kelgusi takomil uchun muammoli maydonidir. Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- 1) iqtisodiy moddalardagi ozod qilish izohlariga yagona qoida kiritilsin: agar parallel ayblovdagi qilmish bevosita asosiy iqtisodiy qilmishning sodir etilish usuli bo'lib, mustaqil zarar keltirmagan bo'lsa, asosiy modda bo'yicha zararni to'liq qoplash bilan javobgarlikdan ozod qilish ushbu hosila qilmishga ham tatbiq etilsin;
- 2) javobgarlikdan ozod qilish institutini qonun oldida tenglik tamoyiliga moslashtirish maqsadida to'lov qobiliyati cheklangan shaxslar uchun bosqichma-bosqich qoplash hamda muqobil restitutsion choralar nazarda tutilsin;
- 4) iqtisodiy jinoyatchilik bo'yicha shaffof va muntazam yangilanadigan statistik hisob tizimi yo'lga qo'yilib, moliyaviy monitoring kuchaytirilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. URL: <https://lex.uz>
2. "Jinoiy jazolarni liberallashtirish munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat, Jinoyat-protsessual va Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodekslariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 18-oktabrdagi qonuni.
3. "Ayrim toifadagi jinoiy qilmishlar uchun javobgarlik liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 2024-yil 15-martdagi O'RQ-921-sonli qonun.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-maydagi PQ-3723-son qarori bilan tasdiqlangan Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchilikni takomillashtirish konsepsiyasi.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2016-yil 27-dekabrda 26-sonli "Jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy ziyonni qoplashga oid qonunchilikni qo'llash bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2008-yil 5-maydagi 13-sonli "Bir necha jinoyat sodir etilganda qilmishni kvalifikatsiya qilishga doir masalalar to'g'risida"gi qarori.
7. Rustambayev M. H. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqi kursi. Umumiy qism. Toshkent: Ilm-ziyo, 2005.
8. Ochilov X. R. va boshqalar. Jinoyat huquqi (Maxsus qism): darslik. Toshkent: TDYU.
9. Kriminologiya: darslik. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2008.
10. Sutherland E. H. White Collar Crime. New York: Dryden Press, 1949.
11. Rossiya Federatsiyasining Jinoyat kodeksi (76¹-modda) va Jinoyat-protsessual kodeksi (28¹-modda).
12. Fransiya Jinoyat kodeksi (Code pénal), 121-2-modda; Italiyaning 2001-yil 8-iyundagi 231-sonli qonun osti hujjati (D.Lgs 231/2001)